

ПОНЯТІЙНО-ПРАВОВЕ МИСЛЕННЯ У ДАВНЬОМУ РИМІ: НАЧАЛА НАУКИ

Денис КУЧЕРЕНКО

консультант з юридичних питань

*ГО «Запорізький обласний центр культурного розвитку «Парнас»
м. Запоріжжя, Україна*

Завоювання Римом із сер. III ст. до н.е. до I ст. до н.е. території Еллади збройним шляхом (лат. *Romanus occupatio*) супроводжується зіткненням римського та грецького способів мислення. На відміну від Греції, в якій вітаються ідеали умоглядного життя, а загальне приноситься в жертву приватному, у Римі цінується корисна конкретна діяльність, і все підпорядковується державному началу. «Так, для давньогрецької парадигми мислення приватний смисл має пріоритет над суспільним – тому головним критерієм здорового розуму є гранично індивідуалізований, витончений смак «ідіотоса» – елліна. Навпаки, давньоримський менталітет виходить з того, що громадська корисна праця, власна родина, спільна для всіх громадян держава і право є вищим благом усього римського народу, причетність до якого кожному окремому римлянину забезпечується через ніколи невідчужуване громадське почуття, що завжди віддає пріоритет суспільним смислам при їх протистоянні приватним»¹. До колонізованої грецької культури римляни застосовують власний менталітет і спосіб мислення (лат. *interpretatio Romana*): «Якщо живеш у Римі, живи за римськими звичаями» (лат. *Si vivis Romae, romano vivito more*). Вони переробляють на свій лад лише те, що є зрозумілим і прийнятним. Усе те, що здається незрозумілим – ігнорується та відкидається, оскільки *грецькою не читається* (лат. *graecum est, non legitur*). Прихильники римської самобутності обстоюють власний шлях розвитку рідної культурної традиції і протидіють іноземному впливу шляхом запровадження спеціального правового регулювання через постанови сенату. У 173 році до н.е. сенат через недовіру до епікурейського вчення, що загрожує римським цінностям і підриває римські чесноти, ухвалює сенатусконсульт (лат. *senatus consultum* – постанова сенату, скор. SC., від *senatus* – рада старійшин та *consulere* –

¹ Шульженко Ф. П., Шаркова І. М., Гайдунін О. О. (2024). Морально-правові принципи доброчесності та добросовісності: генеза та парадигма сучасної рецепції: монографія. Київ: Юрінком Інтер. С. 149.

радитися) про заборону створення публічних навчальних шкіл грецької філософії та риторики, а також вигнання (лат. *relegatio*) із Римської держави грецьких філософів і риторів, зокрема епікурейців Алкея та Філіска. Сенатусконсультом (лат. *SC. de Philosophis et Rhetoribus*) 161 року до н.е. діяльність грецьких філософів і риторів забороняється повторно, їм не дозволяється селитися у Римі. У 155 році до н.е. давньоримський державний діяч, письменник і правник Марк Порцій Катон Старший (234–149 до н.е.) заявляє, що грецька філософія становить небезпеку для Рима та домагається вигнання з міста Афінівського посольства на чолі із Карнеадом, представником скептичної Академії. Катон хоча і підхоплює вже відомі еллінізму енциклопедичні тенденції, проте у своїх творах намагається на протигагу грецькій створити самодостатню римську культуру. Так, керуючись висловлюванням «Дотримуйся суті, слова знайдуться» (лат. *Rem tene, verba sequentur*), він у римській історіографії замінює грецьку мову латинською, що свідчить про закінчення мовного пристосування римлян до навколишнього світу.

Давньоримські правознавці розрізняють божественне право і право людське, цивільне право квіритів, преторське право та право народів. У зв'язку із тим, що людське право як результат людського розуму є суперечливим, а різноманітні практичні казуси являють собою складні правові проблеми, необхідним визнається тлумачення та коментування законів. Знавці права намагаються забезпечити стабільність та наступність інтерпретаційної діяльності. «Щонайменше слід змінювати те, що завжди мало визначене тлумачення»². У пошуках істини вони намагаються розв'язувати питання факту (лат. *questio facti*) і питання права (лат. *questio iuris*). Проте під час інтерпретації та застосування правових установлень на практиці постійно виникають ситуації, коли одна сторона обґрунтовує свою позицію буквою, а інша – духом закону. Пошуки раціонального підґрунтя для розв'язання протиріч між словами та смислом закону спонукає римських правознавців звернутися до надбань грецької філософії. Вони здійснюють паломництво у Давню Грецію, де найретельнішим чином вивчають світоглядні основи одволіклого правового мислення у поняттях. Знання досягнень грецької філософії дозволяє римлянам зрозуміти відмінності між предметом і речовиною, з якої складається предмет, його формою та матерією. Римські юристи сприймають стоїчне мислення, у центрі якого перебуває *бог-логос* (слово, розум), що із розумною доцільністю об'єднує світ в єдине ціле, забезпечує міцну систему суспільних зв'язків

² *Digesta Iustiniani Augusti: Recognovit, adsumpto in operis societatem* (1868). Vol. I. Paulo Kruegero, Th. Mommsen. *Accedunt tabulae duae. Berolini, apud Weidmannos.* S. 13.

і правовідносин у реальному суспільстві. За допомогою стоїчного *принципу двозначності* (кожне висловлювання є істинним або хибним) ними долається скептична позиція софістів – професійних філологів, риторів і діалектиків, які заперечують існування об'єктивної істини. Давньоримський правник Квінт Муцій Сцевола Август (бл. 159–бл. 88 до н.е.) після вивчення філософії у Панетія Родоського переносить філософські категорії на юридичний ґрунт. Знайомство із способом мислення стоїків дозволяє римським правознавцям узагальнювати численні конкретні казуси за допомогою категорій *роду* та *виду* (лат. *genus et species*). Останній давньоримський понтифік, юрист Квінт Муцій Сцевола (140–82 до н.е.) у праці «Вісімнадцять книг цивільного права» (лат. *De iure civili libri XVIII*) за допомогою діалектичного мислення здійснює першу наукову систематизацію приватного цивільного права. Помпоній повідомляє: «...Квінт Муцій, син Публія, великий понтифік, першим систематизував цивільне право за родами у вісімнадцяти книгах»³. Також Сцевола укладає довідник основних правових означень «Окрема книга означень, тобто дефініцій» (лат. *Liber singularis horon, id est difinitionum*). Після вивчення основ наукових знань на о. Родос, правник Сервій Сульпіцій Руф (106–43 до н.е.) у праці «Коментарі до Законів XII таблиць» застосовує до цивільного права грецьку діалектику і систематизує преторське право. Його учень, Авл Офілій (100–після 44 до н.е.) упорядковує перший великий коментар до преторського едикту.

Із часом мислення давніх римлян долає національну обмеженість, а грецька мова у Римській державі починає відігравати роль мови культури та міжнародного спілкування. Крім римських учителів письма (лат. *litteratores*) з'являються викладачі грецької мови (лат. *grammatici*). Знання мови еллінів стає необхідним для будь-якого державного службовця чи торговця. Грецька філософія та освіта релокуються до римських реалій. Претори та судді все частіше здобувають освіту, засновану на грецькій традиції. Цицерон вказує: «Адже до нашого міста з Греції не малий, я б сказав, струмок притік, а повноводна ріка наук та мистецтв»⁴. Навколо творів еллінської культури формується коло шанувальників, *філеллінів* (з грец. *φιλέλληνες* – друзі еллінів, від *ιλέω* – люблю та *Ελληνες* – елліни). Публій Корнелій Сципіон Африканський (236–183 до н.е.) очолює культурний рух за перенесення до Рима грецької науки, а його прийомний онук Публій Корнелій Сципіон

³ Digesta Iustiniani Augusti: Recognovit, adsumpto in operis societatem (1868). Vol. I. Paulo Kruegero, Th. Mommsen. Accedunt tabulae duae. Berolini, apud Weidmannos S. 9.

⁴ Марк Туллій Ціцерон (2020). Про закони. Про державу. Про природу богів / Переклад з латини Володимира Литвинова. Львів: Апіріорі. С. 154.

Еміліан Африканський (185–129 до н.е.) стає лідером стоїчного інтелектуального об'єднання, відомого як *гурток Сципіона*. Давньоримський поет Квінт Горацій Флакк влучно підмічає: «Греція, скорена воїном диким, його ж підкорила, / Лацій суворий зріднила з мистецтвом...»⁵. Накопичення грецького досвіду понятійно-правового мислення у римських реаліях відбувається шляхом запозичання, копіювання взірця (грец. *paradiegma* – приклад, взірець) та переробляння. Давньогрецькі терміни, якими позначаються правові поняття, римлянами калькуються, тобто буквально перекладаються латиною. Так, у пер. пол. II ст. до н.е. у римський правовий дискурс входять поняття *канон* (грец. – правило, норма, зразок) у значенні *норми права* (лат. *regula iuris*, від *regula* – лінійка, норма, правило) та *гінотеза* (грец. *hypothesis* – припущення) – у значенні частини норми права, яка містить умови її дії. Під нормою права римські правознавці розуміють загальний, одволіклий принцип. Юлій Павло (пер. пол. III ст. н.е.) зазначає: «Норма є тим, що коротко викладає суть справи. Не право має виводитися із норми, а норма має формуватися з існуючого права»⁶. Норми або дефініції, висловлені першими римськими знавцями права у вигляді одволіклих від казуїстичного матеріалу означень, записуються на пергаменті та об'єднуються у збірники. Луцій Ацілій (II ст. до н.е.) пише словарні роз'яснення до Законів XII таблиць, а Гай Елій Галл (I ст. до н.е.) укладає працю «Про значення слів, що стосуються цивільного права» (лат. «*De verborum quae ad jus Civile Pertinent Significatione*»). Тепер інтерпретаційна робота правознавців полягає у проясненні для себе та роз'ясненні іншим визначених вимог норм права. Павло вказує: «Те, що не є визначеним, ніби не існує»⁷. З одного боку знавці права прагнуть досягти максимальної зрозумілості правових установлень у лаконічній словесній формі. На запитання «Що говорить право? (лат. *Quid iuris?*)» слідує відповідь: «Право говорить... (лат. *Iuris sit...*)». З іншого боку для них «неясність під приводом стислості не є допустимою» (лат. *obscuritas brevitatis praetextu non est admittenda*). Логіка правового регулювання за допомогою норми права стає «золотим правилом» правового умовиводу. Наука, яка випрацьовує *regulae* як одну із перших форм наукового правового мислення, отримує назву *регулярної юриспруденції*.

⁵ Квінт Горацій Флакк. (1982). Твори. З лат. перекл. А. Содомори. К.: Дніпро. С. 205.

⁶ *Digesta Iustiniani Augusti: Recognovit, adsumpto in operis societatem* (1870). Vol. II. Paulo Kruegero, Th. Mommsen. Accedunt tabulae decem. Berolini, apud Weidmannos. S. 956.

⁷ *Digesta Iustiniani Augusti: Recognovit, adsumpto in operis societatem* (1870). Vol. II. Paulo Kruegero, Th. Mommsen. Accedunt tabulae decem. Berolini, apud Weidmannos. S. 967.